

Отримано: 1 грудня 2024 р.

Прорецензовано: 22 грудня 2024 р.

Прийнято до друку: 23 грудня 2024 р.

e-mail: symbol0131@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2782-7529>

DOI: 10.25264/2519-2558-2024-24(92)-75-78

Толкачова А. В. Роман «Едем» Станіслава Лема через призму надлюдина Ф. Ніцше. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 23(91). С. 75–78.

УДК: 811.162, 82.09

Толкачова Анастасія Вячеславівна,
аспірант кафедри зарубіжної літератури,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

РОМАН «ЕДЕМ» СТАНІСЛАВА ЛЕМА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАДЛЮДИНИ Ф. НІЦШЕ

Розвиток науково-технічного прогресу і спроби його відобразити у фантастичній літературі у XX столітті все частіше привертала увагу професійної літературної критики та нерідко ставали предметом досліджень істориків та теоретиків літератури. Дослідників хвилювало питання походження феномену фантастичної літератури, його меж та можливостей. Чи дійсно фантастика це особливість XX сторіччя? Польські літературознавці на це питання відповідають однозначно: фантастика в літературі була завжди. Аналіз літератури у пошуках початку фантастики приводить до висновку, що використання елементів фантастичного, містичного, чарівного, фольклорного, божественного та іншого – є тією складовою, яка дала поштовх формуванню вже у кінці XIX – початку XX ст. певних критеріїв фантастичної літератури (фантастики, фентезі та літератури жахів), розгалуженню жанрів та піджанрів, виділенню особливих рис героїв та ситуацій, окресленню кола проблематики тощо.

В контексті розвитку фантастичної літератури XX століття важливу роль відігравали певні філософські напрямки, які своїм впливом охопили фактично всі сфери життя людини. Знаковою фігурою кінця XIX століття був Фрідріх Ніцше, який розвивав ідею смерті Бога та місця людини, а точніше надлюдина, що могла стати богоподібною та зайняти місце Творця. Літератори-фантасти охоче розкривали цю тему у своїй творчості. У польській літературі саме Станіслав Лем створив певний ідеал та приклад зображення тих чи інших проблем крізь призму фантастичної літератури.

Ключові слова: фантастична література, ніцшеанство, надлюдина, наука, прогрес.

Anastasiia Tolkachova,
PhD student at the Department of Foreign Literature,
Oles Honchar Dnipro National University

STANISLAV LEM'S NOVEL «EDEN» THROUGH THE PRISM OF NIETZSCHE'S SUPERHUMAN

The development of scientific and technological progress and attempts to reflect it in science fiction in the twentieth century increasingly attracted the attention of professional literary critics and often became the subject of research by historians and literary theorists. The researchers were concerned with the origin of the phenomenon of fantastic literature, its limits and possibilities. Is science fiction really a feature of the twentieth century? Polish literary critics answer this question unequivocally: science fiction has always existed in literature. An analysis of literature in search of the beginning of fantasy leads to the conclusion that the use of elements of the fantastic, mystical, magical, folklore, divine, and other things is the component that gave rise to the formation of certain criteria of fantastic literature (science fiction, fantasy, and horror literature), the branching of genres and subgenres, the highlighting of special features of characters and situations, the outlining of a range of issues, etc. in the late nineteenth and early twentieth centuries.

In the context of the development of science fiction literature in the twentieth century, certain philosophical trends played an important role, as their influence covered virtually all spheres of human life. A significant figure of the late nineteenth century was Friedrich Nietzsche, who developed the idea of the death of God and the place of man, or rather a superhuman who could become godlike and take the place of the Creator. Science fiction writers were eager to explore this topic in their works. In Polish literature, it was Stanislaw Lem who created a certain ideal and example of depicting certain problems through the prism of science fiction.

Keywords: science fiction, Nietzscheanism, superhuman, science, progress.

Постановка проблеми. Читачі часто сподіваються знайти «відповіді» на глобальні питання в літературі, так як однією з її функцій є виховна. Література вчить ставити питання, шукати відповіді, критично відноситись до інформації, застосовувати різні методи пошуку та приходити до певних висновків. Переосмислення сучасності, історичного перебігу, культурних змін, політичних процесів, моральних орієнтирів – «відповідальність» за все це певною мірою лягає на фантастичну літературу, де письменники-фантасти мають можливість описати й проаналізувати конкретні проблеми, а також винайти шляхи вирішення цих проблем. У фантастичній літературі важливе місце займає саме наукова фантастика, назву якої Г'юго Гернсбек вперше використав у 1915 році, поєднавши слова «scientific» та «fiction», а згодом цей англomовний термін розповсюдився і по цілому світу. Г'юго Гернсбека окрестили серед читачів та критиків «батьком наукової фантастики», він був видавцем першого науково-фантастичного журналу «Amazing Stories» [6], що виходив з 1926 по 2005 рік. Саме в цьому журналі були опубліковані класичні вже на той момент твори Жюль Верна, Едгара Аллана По, Герберта Веллса, а також друкувались сучасні американські автори. Г'юго Гернсбек також пробував писати фантастичну літературу, його захоплення тогочасним розвитком науки і техніки напряду відобразилось на реальній діяльності: він був винахідником, бізнесменом, письменником, редактором та видавцем. Свій роман «Ральф 124С 41+» Г. Гернсбек почав публікувати з 1911 року. Роман не став видатним твором фантастичної літератури, але виконав популяризаторську функцію та відображав ідеї тогочасного науково-технічного напрямку. Саме останнє стало поштовхом для окреслення та конкретизації питання фантастичної літератури, затвердження її важливого місця у світовій літературі. Так літературознавець Ришард Хандке підкреслює важливість фантастичних мотивів та опис технічного прогресу, який бере на себе головну роль, і тим самим «дозволяє не тільки зробити акцент на науковій фантастиці в її жанровому чистому виді, а також зобразити її елементи, наприклад, в утопії

чи літературі жахів» (пер. з польської наш. – А. Т.) [4, 9]. Поняття фантастики власне складається з наукової фантастики, фентезі та літератури жахів.

Одним з основоположників польської науково-фантастичної літератури був Єжи Жулавський разом з Владиславом Умінським, Стефаном Грабінським та Антонієм Ланге. Є. Жулавський, спираючись на приклади зарубіжної фантастичної літератури (Жюль Верн, Герберт Веллс, Едгар Аллан По), спробував описати подорож на Місяць, яка склала місячну трилогію «На срібній планеті» (1903), «Звитяжець» (1910) і «Стара Земля» (1911). Дві перші частини розповідають читачеві про нову расу Селенітів, яка склалась із вцілілого екіпажу, що зазнав аварії, а також про новий суспільний устрій та місце в ньому релігії. У третій частині дія вже відбувається на Землі. Цивілізація починає старіти, відбувається технологічний прогрес, але водночас з тим, зникає індивідуалізм та особистість, суспільний устрій занепадає [3]. Полоніст та дослідник наукової польської фантастики Антоні Смушкевич підкреслював важливість впливу на розвиток польської літератури, зокрема фантастичної, наприклад, фольклору з його способами розв'язання складних проблем за допомогою магічних елементів; авантюрного роману з описами пригод, подорожей та цікавих сюжетних поворотів; появи утопії та антиутопії як прикладів відображення ідеального устрою світу та елементів застереження від надмірного науково-технічного прогресу; філософії, звідки власне йде екзистенційний посыл, питання гуманізму, проблем цивілізації, розвитку науки та техніки [6, 12-13].

Метою статті є дослідження польської фантастичної літератури ХХ століття через призму ідей Ф. Ніцше на прикладі твору «Едем» Станіслава Лема.

Виклад основного матеріалу. Наукова фантастика однозначно була найпопулярнішим жанром фантастичної польської літератури. Станіслав Лем своїм творчим доробком визначив тверді кордони фантастики в польській літературі, і до сьогодні він залишається певним недосяжним ідеалом та прикладом для авторів, читачів та критики. З нагоди 100-річчя автора, 2021 рік у Польщі було проголошено роком Станіслава Лема, проведено наукові симпозиуми та перевидані його наукові та науково-фантастичні праці [5]. А. Смушкевич підкреслював схожість принципів Ришарда Хандке і Станіслава Лема щодо науково-фантастичної літератури. А. Смушкевич зазначав, що Р. Хандке ставить чіткі кордони між науковою фантастикою та фантастичними елементами; важливим є технологічний опис подій та акцент саме на науковості, іноді можливо слабодозазначений, але ні в якому разі не спроба поступитись науковістю фантастичним, магічним чи чародійним елементам. С. Лем в свою чергу також покладає важіль саме на спосіб описання фактів наукової фантастики, навіть якщо ці факти є фіктивними. Важливою в цьому контексті є методика пізнання, властива науці, що диктує можливість гіпотетичного наукового підходу в фантастичній літературі [6, 11-12].

У контексті світової фантастичної літератури, зокрема польської, відобразились філософські ідеї Ф. Ніцше, які мали вплив не тільки на літературу, а також на мистецтво, літературу, музику, культуру та політику. Ніцшеанство поставило перед ХХ сторіччям екзистенціальні питання, вирішення яких відбувалось на різних культурних рівнях. Фантастична література стала місцем інтерпретації, осмислення, пошуку відповідей на філософські, культурні, моральні, релігійні, науково-технічні питання. Станіслав Лем також у певному сенсі втілює філософські ідеї Ф. Ніцше у своїх працях. Ніцшеанські ідеї вимагають від читача певної трансформації, на яку здатен може бути не кожен. Перехід від людини до надлюдини – є складним процесом, що залежить від багатьох факторів. Це виклик усьому ХХ століттю, і кожен митець по-своєму спробував «полати» самого себе та описати цей показати цей процес у своїх творчості.

Розглянемо в цьому ніцшенському контексті роман Станіслава Лема «Едем» (1959), де автор підіймає питання контакту землян з істотами іншої планети. З самого початку читач розуміє, що знаходиться на міжпланетному кораблі, який аварійно здійснив посадку на планеті Едем. Одразу ми помічаємо, що персонажі, які очевидно будуть головними в контексті твору, які мають імена, що відповідають їхнім професіям на борту: Координатор, Інженер, Лікар, Фізик, Хімік, Кібернетик. Кожен з них несе відповідальність за певну частину роботи, а разом – вони складають організм цього зорельоту. Через певний час вдається розібратись, що екіпаж з ракетою чудом вціліли, адже: «Вона розрахована на дванадцятикратне перевантаження, а тим часом, поки тріснув екран, я бачив, як стрілка вискочила за шкалу. Резерв шкали до тридцяти» [1, 18], – повідомив Інженер. Згодом, стає зрозуміло, що ракета застрягла в ґрунті під певним кутом і що доведеться прикласти немало зусиль, аби принаймні спробувати стабілізувати її та повернути у звичайне положення. Через деякий час екіпажу вдається вибратись на поверхню, відкопавши фактично кришку люка, де одразу і герої, і читачі звертають увагу на те, що атмосфера на цій планеті є схожою до земної, повітря було майже таке саме, але з певною домішкою. Перед екіпажем постають кілька проблем: необхідність полагодити механізм запуску ракети, що є питанням життя та смерті команди, а також в певному сенсі потреба дослідити поверхню планети, адже запаси води треба поповнювати: «У теперішньому нашому становищі запуск найпростішого агрегату потребує часу, який ми не знаємо навіть визначити. На планеті є життя <...> Падаючи, досягли лінії термінатора <...> Бачив, – принаймні мені здавалося, що я це бачив, – щось схоже на... місто» [1, 44]. В цьому моменті кожен з членів екіпажу подумки кидає виклик самому собі, адже вихід на поверхню і потенційне встановлення контакту від кожного з них потребує певної готовності до нового, контроль над власним тілом та розумом, водночас жагу до знання та вміння працювати на користь спільних потреб. А також застосувати принцип сили чи знання у можливому зіткненні з іншими живими створіннями. Ф. Ніцше в цьому моменті вже упереджає екіпаж: «Зміна цінностей – це зміна тих, хто творить. Кому випало бути творцем, той завжди знищує» [2, 59]. Чи вдається героям роману встановити контакт та при цьому не змінювати свої принципи? Та можливо, що знищення заради досягнення певної мети вже закладено в їх систему координат?

Команда екіпажу вирушає досліджувати навколишнє середовище та шукати воду. На своєму шляху космонавти побачили незвичайну флору, яка з однієї сторони була віддалено схожа на земну, а з іншої – таїла у собі небезпеку. Перші дослідницькі кроки не давали розуміння, чи є щось живе на Едемі: «Щось не видно слідів тутешньої цивілізації» [1, 48]. Але згодом, першим створінням, яке побачила на своєму шляху команда було щось «ніби повне груддя, сіро-тілесного кольору куля, з якої виходить повітря <...> і по губчастому моху біля ніг людей слимакоподібними рухами почали розповзатися навісбіч безформні, пузирчасті членики створіння <...> останні часточки вгризлися в ґрунт біля підніжжя стебел і зникли без сліду» [1, 54-55]. Подібне щось вони бачили перший раз, і Лікар припустив, що то є *e uno plures* – «множинна істота, яка розділяється в разі потреби» [1, 55], та яка ще трапляється під час їхніх мандрівок планетою. Окрім подібних створінь, не

менш дивували ландшафти: кратери, зарості, проходи, просіки, живі рослини і врешті-решт стіна, «утворена із сіро-жовтих цівок чи ниток, коливалася перистальтичними рухами – зліва праворуч по ній перебігали в рівномірних інтервалах хвилясті випуклості» [1, 59]. Ця стіна стає місцем перших випробувань екіпажу. Повстало питання безпеки подальшого дослідження цього об'єкту, адже, по-перше, від нього було відчутно якийсь гіркий дивний запах, а по-друге, за цією невидимою стіною зникали предмети, які в якості експерименту буди кинути в неї. Певний час панувала тиша, ніхто не наважувався торкнутися стіни, адже невідомість як безодня – невідоме завжди лякає, а особливо, коли це невідоме знаходиться за межами земного. І першим, хто наважився ступити у незнане був Лікар: науковий інтерес, людська цікавість та моральна відповідальність за подальший перебіг подій підштовхують його просто йти на стіну. «Мужність долає навіть запаморочення над безоднями – а де людині не доводиться стояти над безоднею!» [2, 153], – так охарактеризував би подібний крок Ф. Нішце. Постійне подолання своїх вагань та страхів, ось що веде надлюдину. «Рука щезла. Лікар непорушно постояв, може, якусь секунду, а потім ступив крок уперед і... перестав існувати. П'ятеро людей, затамувавши віддих і тремтячи всім тілом, зупинилися на тому місці, де відбився слід його лівого черевика» [1, 64], але все виявилось простіше – це була лише невидима стіна, яка відділяла територію заводу. Всередині група екіпажу побачила велетенську фабрику, яка продукувала дещо, що сама ж і знищувала; той таки Лікар прослідив цей ланцюжок і встановив, що певна маса чогось всмоктується, нагрівається, розплавляється, обробляється, «і з ними ще щось діється», потрапляє до «готової продукції» та розплавляється в ній – і так безкінечно. Інженер ніяк не міг погодитись з подібним невідомим йому процесом. Один з екземплярів «продукції» було взято із собою. Роздуми Інженера, з приводу побаченого, заходили в кут, та коли інші запитались, чи він дійсно нічого не може сказати про цей предмет, Генрік (Інженер) вибухнув: «Це витвір якогось божевільного. Точніше, божевільних. Цивілізація навіженців – ось що таке цей проклятий Едем! Те, що ми приволокли сюди, пройшло низку процесів. Пресування, вдавлювання прозорих сегментів, термічну обробку, полірування. Це якісь високомолекулярні полімери – і якісь неорганічні кристали. Це частина, не ціле» [1, 76]. Призначення «продукції» та цього заводу залишилось невідомим, хоча на наступний день цілий екіпаж знову дослідив територію та різні секції цього виробництва. Ця невідомість викликала лише одне питання: ким є жителі цієї планети?

І ще одними ознаками того, що такі хтось або щось існує на Едемі, було виявлене Фізиком. Повернувшись до ракети, після такої незвичної вилазки, Фізик повідомив про зникнення ґрунту в навігаційній та сліди слизу. Лікар виявив ґрунт, перенесений до іншої частини ракети, але виглядало так, що дію виконав якийсь велетенський слимак. Після обстеження всієї території корабля, дослідники повкладались спати. Лікар, який прокинувся першим, почув та відчув дивне тремтіння ракети. Він подумав, що той велетенський черв'як повернувся й намагався потрапити всередину через замкнений люк та настільки сильно розхитував корабель. Але усвідомлюючи вагу корабля – шістнадцять тисяч тонн – Лікар прислухався та зрозумів, що працює один з русійних агрегатів, які неможливо було запустити без джерела енергії. Напівсонний екіпаж стрімко вирушив за Інженером у навігаційну, адже той біг перекинути важіль рубильника, щоб не зірвало лопаті. Команда не встигла здивуватись побаченому, як почула і відчула декілька сильних поштовхів корабля – щось було у машинному відділенні. Ніцшеанська сміливість, жага до знання, відчуття важливості місії та неможливості оминати певні її елементи, дозволяють членам екіпажу познайомитись з «горбатого голою масою», що лежала у машинному відділенні. Це був другий представник жителів планети Едем. Перекинувши, як їм здавалось, мертве тіло, вони побачили: «Наче з гігантської, веретенисто-видовженої устриці, з товстої, складчатої, м'ясистої сумки висунувся маленький тулуб з двома ручками <...> Тулуб був завбільшки як дитячий торс <...> всі побачили пласке личко без очей, із зяючими ніздрями й чимось пошарпанним, схожим на перекушений язик...» [1, 98]. Інженер схоже відчував, що зайшов у глухий кут, при вигляді цієї істоти, жителя Едема, він одночасно був приголомшений та відчував жвавий, нервовий інтерес: як ця істота могла запустити генератор. І наступне важливе питання, пов'язане з цим: як запустити бодай один агрегат без атомної енергії?

Створіння виявилось частково подібним до людської будови: черево, спина, спинний мозок, троє легенів, голова, дві кровоносні системи; що цікаво, відсутні мозок, у звичному нам розумінні («там є щось, але перший-ліпший анатом назвав би мене неуком, якби я пробував переконати його, що це мозок» [1, 105], – зазначив Лікар) та нервова система, але є також органи, призначення яких Лікареві не вдалось розгадати. Такий перебіг подій усіх приголомшив, та це був первинний огляд і залишилось багато питань. Попри питання щодо жителя планети, вся команда взялась за ремонт ракети під керівництвом Інженера: прибирання пластикових і металевих уламків, пошук запасних частин, рівнів чи ключів, полагодження того, що можна відновити. Інженер мав «божевільний план» запуску атомного реактора без електрики. Це є тим добрим знаком ніцшеанства, коли людина свідомо чи несвідомо намагається перевершити самого себе, удосконалити свої вміння, приймає нові виклики. Вони запустили реактор, і в цей момент члени екіпажу були одним цілим. Самоперевернення було для них одночасним, адже в подібній ситуації тільки спільні зусилля, злагоджена праця та концентрація на одному – дають змогу досягнути чогось на рівень вище. «Ще ні разу в житті я не був такий щасливий» [1, 113] – прошепотів Лікар.

Подібні приклади надзусиль, які проявляють члени команди, очікують читача до самого кінця роману, адже прибульцям із Землі ще доведеться зустрітись з різними жителями планети Едем, і тоді вже проявити всі свої риси характеру у ситуаціях небезпеки, безпорадності та на межі життя й смерті. Ми також побачимо певний устрій планети Едем, де панує соціальна нерівність внаслідок певних біологічних досліджень. Жителі, або як пізніше назвуть їх члени команди, дуплекси – створіння, які з'являються на світ в результаті експериментів, які вочевидь, є основою існування планети Едем. Ці експерименти завершуються «природнім» відбором, і як наслідок, представники одного умовно виду або класу вбивають інших, слабших. Чужинці, тобто члени екіпажу, у цьому контексті обирають шлях надлюдини, намагаючись захистити слабких, запобігти їх стражданням, які не дозволяють цим створінням існувати, відчувати, розвиватись та перевершувати самих себе. Одним з принципів шляху людини до надлюдини – є свобода вибору. Переосмислювати речі, робити зусилля, змінювати орієнтири та володіти собою можливо тільки за умови контролю над власним життям. Дуплекси, як ми дізнаємось, вмють мислити та відчувати, тільки їхні внутрішні процеси відрізняються від звичних нам людських. Їхні знання та можливості дозволяють досягти нових висот, але таємниці та жорстокість, яка панує на Едемі, обмежують ці здатності.

Висновки. Едем, в звичному нам розумінні, є місцем добра та любові, спокою та безтурботності, світла та свободи. У такому місці саморозвиток, зростання й вдосконалення є апіорі позитивним шляхом людини. Чи може людина в таких

умовах досягнути стану боголюдини чи вона залишається у межах людинобога? Це філософське питання, на яке по-своєму давав відповідь Ф. Ніцше: «Ти нова сила і нове право? Перший порух? Колесо, що котиться само собою? Ти можеш примусити й зірки обертатись навколо тебе?» [2, 62]. Його ціллю було довести можливість переходу від людини до надлюдини незалежно від ситуації. Але повинна бути хоча б перспектива буття, здатність самоосмислення та певна свобода вибору. Едем у Станіслава Лема – злий жарт, де саморозвиток істоти неможливий у контексті жорстокості та тиранії, що, з одного боку, добре знайома земним представникам, але, з іншого, на Землі, на відміну від Едема, є альтернативи та потенційні шляхи розвитку.

Література:

1. Лем С. Едем. Пер. з пол. Д. Андрухів. Тернопіль: Богдан, 2017. 448 с.
2. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Київ: Основи, Дніпро. 1993. 416 с.
3. Floryńska-Lalewicz H. (2004). Jerzy Żuławski. URL: https://web.archive.org/web/20101211152428/http://www.culture.pl/pl/culture/artykuly/os_zulawski_jerzy
4. Handke R. Polska proza fantastycznaukowa. Problemy poetyki. Wrocław. 1969. 176 s.
5. Knap J. Polskie fantastykoznawstwo (początki). Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. 337, Studia Poetica 9. 2021. 3-18. URL: <http://hdl.handle.net/11716/12105>
6. Smuszkiewicz A. Zaczarowana gra. Zarys dziejów polskiej fantastyki naukowej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 1982. 376 s.

References:

1. Lem S. (2017) Edem [Eden]. Ternopil: Bogdan, 2017. 448. [in Ukrainian].
2. Nietzsche F. (1993) Tak kazav Zarathustra [Thus Spoke Zarathustra]. Kyiv: Osnovy, Dnipro. 416. [in Ukrainian].
3. Floryńska-Lalewicz H. (2004). Jerzy Żuławski. URL: https://web.archive.org/web/20101211152428/http://www.culture.pl/pl/culture/artykuly/os_zulawski_jerzy [in Polish].
4. Handke R. (1969) Polska proza fantastycznaukowa. Problemy poetyki [Polish science fiction prose. Problems of poetics]. Wrocław. [in Polish].
5. Knap J. (2021) Polskie fantastykoznawstwo (początki) [Polish science fiction (beginnings)]. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. 337. Studia Poetica 9. 3-18 <http://hdl.handle.net/11716/12105> [in Polish].
6. Smuszkiewicz A. (1982) Zaczarowana gra. Zarys dziejów polskiej fantastyki naukowej [The Enchanted Game. An Outline of the History of Polish Science Fiction]. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. [in Polish].